

УДК 32.019:316

Толерантність у просторі політичної комунікації: від теоретичних основ до практичного втілення

Світлана Денисюк,
кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова

Аналізується роль толерантності у взаєминах між учасниками політичної комунікації. Показані моделі і місце політичної толерантності на різних рівнях політико-комунікаційних взаємозв'язків.

Ключові слова: толерантність, політична толерантність, інтолерантність, політична комунікація, демократія, плюралізм.

The article analyses the role of tolerance in the relations of participants of political communication. The models and place of political tolerance on different levels of political communicative interrelations are shown.

Keywords: tolerance, political tolerance, intolerance, political communication, democracy and pluralism.

Різноманіття інтересів, поглядів, позицій людей у сучасному політичному просторі апіорі містить у собі потенціал конфліктності, що актуалізує цінність толерантності в політичній комунікації між учасниками взаємодії. Сьогодні як в українському суспільстві, так і у світі загалом спостерігається зростання певної нетерпимості у взаєминах на всіх рівнях комунікації (між різними соціальними групами, владою і громадянами, владою і опозицією та ін.), що виявляється у наявності зіткнень, суперечок тощо. Тому толерантність, коли жодна політична позиція не претендує на домінантність і панує взаємна повага, покликана змінити правила «політичної гри».

До питання терпимості зверталось багато мислителів у різні часи, зокрема, це: Св. Августин, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтер, Руссо, Дідро, І. Кант, Дж. Ст. Мілль, В. Соловйов, П. Флоренський, М. Бердяев та інші. Варто відзначити праці Л. Бобовнікової, Р. Валітової, Ю. Іщенко, О. Картунова, І. Ключник, Н. Круглової, В. Лекторського, М. Мchedлова, М. Магометової, О. Малинової, О. Монастирської, А. Перцева, Т. Скрипкіна, Ю. Тищенко, А. Чічановського, К. Фопеля та інших. Проте вузько-ціннісний підхід, характерний для більшості вітчизняних дослідників терпимості, з погляду політичної комунікації уявляється нам недостатньо продуктивним.

Не дивлячись на значний масив наукових розвідок в рамках різних наук, толерантність у політико-комунікаційних процесах сучасного українського суспільства залишається недостатньо вивченою. Тому, враховуючи теоретико-прикладну актуальність теми, метою наукової статті є дослідження теоретичних засад і можливостей реалізації толерантності в сучасній політичній комунікації.

Так, латинський термін «tolerantia» спочатку означав добровільне перенесення страждань, пасивне терпіння [1]. Сьогодні зазначене поняття трактують неоднозначно, наприклад, як терпимість стосовно інших людей, які відрізняються за переконаннями, цінностями і поведінкою [2]. Так, толерантність у просторі політичної комунікації трактується, як правило, в таких значеннях: позиція певних політичних сил, що виражається в готовності допускати існування інших думок в своїх рядах; терпимість до чужих думок, поведінки.

В утилітаристській політичній традиції принцип толерантності обґрунтовується як спосіб уникнення соціальної нестабільності [3]. Толерантність можна визначити, як єдність мети у процесі взаємодії політичних суб'єктів без єдності переконань.

На наш погляд, слід погодитися із визначенням, в якому толерантність трактується як «різновид взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами – індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях» [4, с. 661-662]. В просторі політичної комунікації толерантність можна інтерпретувати, «як готовність влади допускати інакомислення в суспільстві і навіть у своїх рядах, дозволяти в рамках Конституції діяльність опозиції, здатність гідно визнати свою поразку в політичній боротьбі, приймати політичний плюралізм, як прояв різноманітності в державі» [5]. Так, М. Мацковський трактує політичну толерантність як «ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловів їх членів, де крайніми формами прояву політичної інтолерантності є: фашизм і властива тоталітарним режимам політика політичних репресій» [6]. Тобто, політичній толерантності завжди передують процес соціальної ідентифікації і соціальної категоризації, коли людина починає диференціювати «своїх» і «чужих». Слід зазначити, що у більшості

визначень політична толерантність відноситься переважно до політичної еліти, «можновладців».

Детальніше аналізують аспекти цього поняття Г. Денісовський і П. Козирева, які виокремлюють такі її характеристики: по-перше, на рівні взаємодії політичних сил толерантність виявляється як визнання права опозиції на існування; по-друге, в житті окремої особи – як готовність прислухатися до думки політичних супротивників [7, с. 9].

Спираючись на ідеї конфліктологічної парадигми (Р. Дарендорф і Л. Козер), політичну комунікацію можна уявити як простір конфлікту, боротьби, в якому політична еліта забезпечує собі контроль над суспільством і отримання благ. Так, критерієм визначення природи політичної комунікації може бути дихотомія «друг-ворог», але, як слушно підкреслює К. Шмітт, цю дихотомію не можна переносити з сфери політичних в сферу міжособових взаємин [8]. Іншими словами, політична комунікація є певним конфліктом та суперництвом з «іншим», а толерантність покликана його пом'якшити.

Однак, якщо застосовувати методологічний принцип К. Шмітта для розгляду політичної толерантності, то в якості «іншого» (об'єкту толерантності) виступає «ворог». Проте виникає парадокс: якщо ми будемо толерантні до політичного ворога, то він стане не-ворогом і втрачається сутність політичної комунікації. За К. Шміттом виходить, що толерантність до політичних ворогів знищує політику як площину взаємин. В цьому випадку варто вести мову про горизонтальний вид комунікації (між рівними суб'єктами політики). Якщо ж розглядати варіант вертикальної комунікації (влада-громадяни), то ролі «ворог» і «друг» можуть мінятися місцями, і комунікація повинна прагнути до взаємин «друг-друг».

Слід звернути увагу на те, що політична комунікація тісно пов'язана з ідентифікацією і ментальними настановами. Так, для українців характерні такі риси ментальності, як терпимість, чуттєвість, миролюбність, що може бути підґрунтям для толерантних взаємин у політиці. Однак асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, псевдосинкретизм (особливий гібридний ідеал) у поєднанні з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктністю, розбалансованістю міжцерковних відносин, конгломератним характером партійної системи – все це гальмує утвердження толерантних взаємин.

Як негативний приклад пригадаємо бійки українських парламентаріїв у Верховній Раді, «війни за повноваження», угиски опозиції тощо. Іншими словами, ментальні риси є досить сприятливими для утвердження толерантності в політико-комунікативному просторі, а непрофесійна діяльність і низька культура певних представників еліти сприяють поглибленню кризових явищ і нетолерантній комунікації. Це підтверджують і дані міжнародного дослідження рівнів політичної толерантності, що проводилось серед жителів 23 країн організацією WorldPublicOpinion [9]. Україна займає 21 місце із 23 країн (після йдуть Азербайджан і Росія),

вона нагадує розірване на частини політичне поле і співіснування – не толерантних – діаметрально протилежних ідентифікаційних практик.

Проте чи завжди потрібна толерантність? Так, М. Уолцер звертає увагу на те, що існують види взаємин, які за своєю суттю припускають інтолерантність, що може диктуватися специфікою ситуації [10], а інакше, у разі толерантної комунікації «політична гра» може втратити сенс. Однак, як вірно зауважують Г. Денісовський і П. Козирева, політична толерантність необхідна сьогодні як проміжна ланка між «незгодою» і «згодою», як засіб попередження крайніх форм вирішення конфлікту. І тут проблема полягає в тому, яка міра інтолерантності допустима. Політична толерантність означає критичний настрій на опонента, але вона, разом з тим, є засобом, який дозволяє розв'язати розбіжності цивілізованими методами. Дослідники відзначають, що «демократія передбачає наявність постійного конфліктного поля», але водночас містить конкретні принципи й ефективні технології зняття суперечностей, що періодично виникають» [7, с. 12-13]. Безумовно, конкуренція повинна бути вписана в «цивілізовані» рамки політичної комунікації.

Як відомо, в демократичному суспільстві громадяни повинні мати можливість критикувати дії уряду, влади і виступати проти них. Демократизація припускає наявність регульованих, інституціоналізованих конфліктів, як, наприклад, звернення до суду, функціонування інституту медіації [11, с. 146-148]. До цього можна віднести участь у виборах, членство в політичній партії або іншому суспільно-політичному об'єднанні, в конвенціональних формах протесту тощо. Таким чином, політична толерантність проявляє себе у формі інституціоналізованої боротьби.

Громадянин розвиненого демократичного суспільства в процесі політичної комунікації засвоює багато ролей – виборця, представника групи інтересів, групи тиску, члена територіальної громади, депутата тощо. Саме це сприяє формуванню консенсусної демократії, толерантності, зближенню держави і громадянського суспільства. Іншими словами, чим більше політичних ролей громадянин виконує, тим толерантнішим він буде і комунікація стане якісною.

Однак тут варто проаналізувати діалектичний зв'язок толерантності і моралі. Як слушно зазначає О. Дубко, заклики до толерантності фактично камуфлюють бажання на державному рівні підтримати індивідуалістичну моральність і паралізувати всіх обурених, представити гострі проблеми політичних комунікацій як чийсь суб'єктивні думки [12]. Наприклад, суб'єктивізму індивідуальних думок і оцінок, згідно із ліберальними уявленнями, повинна протистояти безсторонність не тільки держави, але і моралі. На мораль у політичній комунікації покладаються функції запобігання або пом'якшення конфліктів, примирення індивідів. Мораль в ролі арбітра повинна підвестися над суб'єктивними інтересами і думками та зайняти об'єктивну позицію: кожен має право на власні погляди, тому

аморально переслідувати за людей за переконання або силою нав'язувати будь-які позиції тощо.

Взагалі толерантність, як ідея і особистісна настанова, підтримує мирну політичну комунікацію, тому можна розглядати її як політичну чесноту. Тільки, на нашу думку, на практиці не варто покладати великі надії на її регулятивні можливості: толерантність не здатна об'єднати учасників політичної комунікації, перетворити їх на спільність. О. Дубко зазначає: «Терпимість руйнує політичну мотивацію і політичну спільність» [12, с. 661]. За терпимістю часто ховається незгода з чужою думкою, або насторожене ставлення до іншої людини, або поблажливе ставлення до її думки («це, звичайно, помилка, але вона нешкідлива, вона не варта того, щоб її спростовувати і тим більше через неї псувати особисті відносини»).

Таким чином, конфлікт цінностей у просторі політичної комунікації не усувається толерантним ставленням, проте значно більше підстав у ній бачити небезпечний для моралі феномен: толерантність якщо і не руйнує, то обмежує мораль. Одна з найважливіших функцій моралі – ціннісно-орієнтаційна, яка позначає всі суспільно-політичні явища, що стосуються інтересів людей, ціннісними знаками: «добро» і «зло», «гуманність», «справедливість» тощо.

Так, політична комунікація може оцінюватися як гуманна або негуманна, справедлива або несправедлива, гідна або негідна. Толерантність же орієнтує на стриманість від оцінок, внаслідок чого на одну дошку ставляться, наприклад, героїчне самопожертвування заради інших і егоїстичне отримання особистої вигоди за рахунок інших. Тим самим, знижується ціннісний статус етично гідного і підвищується статус етично неприйняттого в політичній комунікації, що в результаті провокує всездозволеність і відкриває шлях насильству. Толерантність утримує від однозначного засудження морально неприпустимого, дезорієнтує суб'єкта комунікації. Те, що з обуренням могло б бути знехтуване з моральних позицій, фактично захищається доктриною толерантності. Тому за певних умов толерантність може деформувати особистість, яка в результаті змушена не реагувати на аморальні явища, приховує свою позицію і позбавлена можливості захищати її в процесі комунікації.

Тому принцип толерантності в політичній комунікації виконує неоднозначну роль, адже толерантність має приховану можливість допущення релятивізму в теорії і волюнтаризму на практиці. Так, свобода політичної акції неодноразово використовувалась для того, щоб підірвати демократичний лад. Демагогія і акції політичних організацій часто пригнічують гідність громадян і загрожують стабільності політичного режиму, тому навіть найтолерантніші суспільства обмежують свободу акцій певних суб'єктів. Однак, коли плюралістичний баланс суспільства порушується кризою, держава повинна терміново втрутитись, відновити порядок навіть шляхом примусу. Коли ж держава має звертатись до «інтолерантності» в своїй політиці для створення або підтримки умов

формування терпимої суспільної атмосфери? Адже втручання може перерости в боротьбу із самою толерантністю, а ризик зловживання державними органами інтолерантністю завжди присутній.

Сьогодні країни Західної Європи стали заручниками тих демократичних принципів, які вони колись відстоювали. Все більше інтерпретують права людини в контексті своїх національних інтересів: стає жорсткішою еміграційна політика, толерантність розуміється як основа взаємин тільки для своїх громадян. Проте в демократичних державах існує розвинена громадська думка, розвинена система стримувань і противаг – гарантія того, що цей ризик не перевищить допустимих меж.

За сучасних процесів глобалізації деякі демократичні норми, такі як права і свободи людини, виходять за рамки національного суверенітету. Їх захист – це вже міжнародна справа, а її незмінною складовою є інтолерантне ставлення до тих, хто ці норми порушує. Тобто можна побачити, що зміна історичних, політичних умов впливає на політичну свідомість населення, характер і зміст політичної комунікації, а, відповідно, формується і певний тип толерантності.

Так, Л. Скворцов подає типологію толерантності, спираючись на історичний критерій і відповідні типи свідомості [13]. Для міфологічної свідомості притаманна «прихована» толерантність, тому що при поширенні політеїзму спостерігається терпимість, але вона концептуально ще не оформлена у взаєминах. До релігійного типу свідомості належить «парадоксальний» тип терпимості, оскільки за умови монотеїзму існування толерантності неможливе, але це стало підґрунтям для її легітимізації. Для секулярного суспільства явище терпимості носить «культурний» характер через «абсолютизацію соціальної ролі конкретного історичного суб'єкта, якому приписують риси досконалості, історичної переваги та універсальності» [14]. В такому суспільстві толерантність проголошується моральним принципом.

На наш погляд, проблему терпимості в сучасній політичній комунікації потрібно розглядати на рівні виявлення механізмів поведінки учасників цього процесу. Поняття моральності, істинності або хибності оцінки певного явища ми визначаємо як виключно суб'єктивні, тому прояв толерантності залежить від рівня політичної свідомості і культури певної особи. Так, політична толерантність може відрізнитись за змістом і проявом, що є основою для побудови моделей толерантності в політико-комунікаційних процесах:

1. Толерантність як байдужість, де на фоні суспільних проблем різноманітність поглядів та діяльності має другорядне значення. Ця модель існує доти, поки відмінності між групами не заважають нормальній комунікації.

2. Толерантність, як неможливість взаєморозуміння, – це повага до іншого, якого не можна розуміти і з яким не можна взаємодіяти.

3. Толерантність, як поблажливе ставлення до слабкості інших, що поєднуються з певною мірою презирства і надією на те, що колись власні аргументи стануть авторитетними для всіх, парадигмою для опонентів.

4. Толерантність, як розширення власного досвіду і критична політична комунікація, виступає в якості поваги до чужої позиції, іноді навіть зміна індивідуальної та культурної ідентичності. В результаті взаємної критики і боротьби кожний політичний суб'єкт отримує певний позитивний досвід. Цю модель толерантності можна вважати найкориснішою для сучасного суспільства.

Отже, роль толерантності підвищується в тих галузях політичної комунікації, де відсутній точний критерій оцінки і доказ переваги певних поглядів. Звичайно, в політичній комунікації толерантність може сприяти взаєморозумінню з опонентами, якщо вона детермінована іншими цінностями, поєднується із мораллю та політичною етикою.

З одного боку, толерантність у політичній комунікації є показником рівня політичної культури учасників взаємодії, а, з іншого, – це засіб управління суспільством або його певними групами. Так, політична практика свідчить, що толерантне ставлення до певних груп практикується найчастіше тоді, коли вичерпані ресурси їх придушення. Можливо, що концепція ліберальної терпимості не була б сформульована Дж. Локком, якби в XVII ст. католики могли знищити протестантів або навпаки. Сучасна толерантність стосовно раніше маргіналізованих груп обумовлена неможливістю більшості громадян у високорозвинених країнах ігнорувати їх зростаючий вплив.

До того ж політика сьогодні – це боротьба за економічні ресурси, а, відповідно, толерантність може бути відносною і мало реалізованою на практиці. Тобто зміна суспільно-політичних умов впливає на міру толерантності (співвідношення проявів її змісту і форми). З огляду на динамічність політико-комунікаційних процесів між державами, ті з них, які не виявляють терпимості щодо відмінностей в поглядах і формах поведінки, які відповідають принципам міжнародних актів і визначають права людини, ризикують опинитися в стані духовного остракізму, що надало поштовху для пошуку загальної рятівної формули толерантності.

Так, в сучасному світі, в якому ідейні, духовні, соціальні, політичні відмінності втрачають свій фатально деструктивний характер, толерантна комунікація перетворюється на загальнолюдську надію. Однак це може статися тоді, коли вона буде сприйнята, в першу чергу, владною елітою. Яскравим прикладом такої толерантної взаємодії є стратегічна орієнтація, запропонована в свій час М. Горбачовим. Цю парадигму можна представити як спробу підпорядкувати емпіричні дані про наявність глобальних загроз завданню формування загального братерства народів світу. М. Горбачов був впевнений в тому, що перебудова старої свідомості й утвердження нової комунікації дозволять вирішити ключові глобальні проблеми «в дусі співпраці» [15]. Світ, таким чином, повинен був вступити в нову еру

загальної толерантності, що повинна була б створити умови безпеки для всіх. Проте досвід показав, що при розпаді Варшавського Договору, безпека країн НАТО значно зміцніла на відміну від Росії.

Чи зміцніла в результаті толерантної комунікації міжнародна безпека, чи зникла загроза нового конфлікту? Універсальний принцип толерантності «помер». Звичайно, після духовних зрушень відбулися зміни в політичній комунікації: проголошуються вимоги «люстрації» [16], «етнічної чистоти» новоутворених держав; то в одному, то в іншому регіоні виникають «гарячі точки», для яких характерні застосування збройних сил, відкриті порушення прав людини.

Отже, толерантність у політико-комунікаційному просторі може мати різні аспекти і виступати в таких формах: як певний вид поведінки; як засіб попередження крайніх форм вирішення конфлікту; толерантність як феномен, що обмежує мораль; толерантність, як неможливість взаєморозуміння; як поблажливе ставлення до слабкості інших, що поєднуються з презирством; толерантність, як критична політична комунікація. Толерантність не є стабільною характеристикою взаємин, коли індивіди змагаються в прагненні слідувати загальним інтересам, проявляти готовність до самопожертвування заради загальної згоди. Проте сучасна цивілізована політична комунікація повинна бути толерантною в аспекті врахування позицій учасників взаємодії, сприйняття їх досвіду, поєднуватись із мораллю і збагачувати власний досвід.

Чинниками утвердження толерантності в політико-комунікаційному просторі є: зростання рівня освіченості, політичної культури громадян, надання їм можливості отримувати об'єктивну інформацію і активно приймати участь у політичному житті суспільства, зміна правил «політичної гри». Тоді у самосвідомості людей толерантність може отримати статус вищої цінності. Сьогодні потрібно вести мову не про універсальність принципів толерантності, а про визначення критеріїв оптимальності реалізації прав суб'єктів політичної комунікації. Такий підхід відповідає прагненню уникнути протистояння в просторі політики.

Література:

1. **Ильинская С. Г.** Толерантность как категория политической теории: дис... канд. полит. наук по специальности 23.00.02 – «Политические институты и процессы, политическая конфликтология, политические технологии» / Ильинская Светлана Геннадьевна; Института философии РАН. – М., 2006. – 210 с.

2. **Тищенко Ю. А.** Генезис феномену толерантності: від філософської категорії до політичного чинника у сфері міжетнічних відносин / Ю.А. Тищенко // Стратегічні пріоритети: науково-аналіт. щокв. зб. / Нац. ін-т стратег. дослідж. – К.: НІСД, 2007. – № 4(5), 2007. – С. 62-68.

3. **Пороховська Т. І.** Толерантність як чеснота / Т. І. Пороховська // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Філософія. Культурологія. Політологія. Соціологія. – 2010. – Т. 23 (62). – № 1. – С. 84–87.

4. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

5. **Асмолов А. Г.** О смыслах понятия «толерантность» / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Век толерантности. М.: МГУ, 2001. – № 1. – С. 8–18.

6. **Мацковский М.** Толерантность как объект социологического исследования / М. Мацковский // Век толерантности. М.: МГУ, 2001. – № 3 [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.tolerance.ru.

7. **Денисовский Г. М.** Политическая толерантность в реформируемом российском обществе второй половины 90-х годов / Денисовский Г. М., Козырева П. М. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2002. – 112 с.

8. Schmitt C. La notion de politique. Paris, 1931.

9. Рейтинги политической толерантности – 22.10.2009 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ipu.org/dem-e/idd/report09.pdf>.

10. **Уолцер М.** О терпимости. / М. Уолцер; Перевод с англ. И. Мюрнберг. М., 2000. – 159 с.

11. **Круглова Н. В.** Конфликтность и толерантность: становление толерантных отношений в обществе / Н. В. Круглова // Толерантность и интолерантность в современном обществе: Восток-Запад. Материалы международной научно-практической конференции. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – С. 23.

12. **Дубко Е. Л.** Политическая этика / Дубко Е. Л. – М.: Академический проект; Трикста, 2005. – 719 с.

13. **Скворцов Л. В.** Толерантность: иллюзия или средство спасения? / Л. В. Скворцов // Октябрь. – 1997. – № 3. – С. 138–155.

14. **Савич І. О.** Особливості прояву політичної толерантності в сучасних крос-культурних відносинах / І. О. Савич // Третя міжнародна: Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Суми. – 27.04.2010. – С. 45.

15. **Горбачёв М. С.** Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / Горбачёв М. С. – М.: ИПЛ, 1988. – 272 с.

16. **Сахно О.** Що таке люстрація? З досвіду країн колишнього соцтабору / О. Сахно // ГО «Люстрація», 2.05.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lustration.org.ua>